

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.2.78>

УДК 93(477) «1918»

ОСОБЛИВОСТІ НІМЕЦЬКО-АВСТРІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В УКРАЇНІ У 1918 РОЦІ: АВТОРСЬКА ІНТРОДУКЦІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

ВІКТОРІЯ ХОМА (Чернівці, Україна) *

Німецько-австрійська окупація для України в 1918 році носила дуже суперечливий і неоднозначний характер. Укладення в лютому 1918 р. Брестської мирної угоди поставило УНР у залежність від одного з таборів світового воєнного протиборства – Четверного союзу. Водночас це дозволило скористатися військами Центральних держав для звільнення території України від анексії радянською Росією. Ця окупація не була традиційним захопленням нових територій, німецько-австрійські війська прийшли в Україну на запрошення Центральної Ради, а саме німецьке командування розглядало даний Східний похід як дружню допомогу в обмін на продовольчі поставки в Німеччину та Австро-Угорщину. Однак, ця дружня допомога перетворилася в широкомасштабну окупацію України та підпорядкування місцевої влади вищому німецькому командуванню.

З-поміж численних досліджень історії Гетьманської держави (Української Держави 1918 р.), становищу окупаційних військ увага надається опосередковано: основна частка праць приділяється саме політичному становищу австрійсько-німецького командування та взаємовідносинам із УНР, згодом – із Гетьманатом. Проте, про взаємодію окупаційної влади з простим населенням відомо відносно небагато. Звичайно, роль німецько-австрійського військового чинника в існуванні Гетьманату важко переоцінити. Однак, становище німецьких і австрійських військових частин в УНР були сприйняті вкрай неоднозначно, як на зовнішньополітичній арені, так і в самій політично невизначеній Україні. Власне в поданій роботі розглядаються лише деякі аспекти окупаційного режиму, його вплив і взаємодія з місцевим населенням, ставлення до української влади.

Прийшовши в Україну як союзники, завдяки «Залізничній кампанії», німецькі, а згодом австрійські частини, рухаючись вздовж залізничних колій, швидко просувалися вглиб країни. Для зайняття України австро-німецьке

командування виділило 29 піших й 3 кінних дивізії (200-220 тис. вояків). Уже 1 березня було звільнено Київ від більшовицької окупації, а 13 березня війська зайняли Одесу. 28 березня вище керівництво армій обох держав досягло домовленості про розподіл сфер впливу в Україні: частина Волинської губернії, Подільська губернія, Херсон та Катеринослав відійшли під мілітарний контроль Австро-Угорщини, а решта території Волинської губернії, Таврійська губернія, Київ, Полтава, Чернігів та Харків – під контроль Німеччини. Миколаїв, Маріуполь та Ростов-на-Дону вважалися спільною зоною окупації¹.

Сучасними істориками присутність німецько-австрійських військ в Україні оцінюється по-різному. Слід наголосити, що першим у новітній вітчизняній історіографії звернув увагу на особливе становище окупаційного війська в Україні С. Кульчицький. Він відзначає наступне: «Зрозуміло, що Німеччина була в Україні окупаційною силою. Окупанти прагнули вивезти якомога більше продовольства і сільськогосподарської сировини для своєї знемагаючої у війні економіки. Але вони розплачувалися за вивезене чим могли. Коли не могли – визнавали свій борг»².

Звичайно, покрити своїми військами величезну країну можна було лише частково, до того ж, навесні 1918 року було знято і перекинуто на Західний фронт декілька дивізій. Загалом, на початок листопада 1918 року в Україні заледве налічувалось 20 дивізій. На чолі німецьких військ в Україні стояв спочатку командувач АГ «Лінзіген», потім – АГ «Айхгорн-Київ», на чолі якого знаходився генерал-фельдмаршал Герман фон Айхгорн, а після смерті останнього – генерал-полковник граф Гюнтер фон Кірбах. У його підпорядкуванні було 7 командувань армійських корпусів, а сам він підпорядковувався «Обер Осту», ставка якого була у литовському місті Каунас³.

Прихід німецько-австрійських військ в Україну українським населенням був сприйнятий неоднозначно. Безпосереднє враження про тогочасну ситуацію в Україні подає щоденник Володимира Вернадського, в якому він відзначає: «Більшість чекає німців як рятівників... По-суті більше бояться

¹ Дорнік В., Карнер С. Окупація України 1918 року: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки (Матеріали міжнародної наукової конференції). – Ч.: Зелена Буковина, 2009. С. 8.

² Пиріг Р. Я. Німецько-австрійська окупація України 1918 р.: До питання про термінологічну визначеність / Український історичний журнал, 2013, № 3. С. 18.

³ Дорнік В., Карнер С. Окупація України 1918 року: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки (Матеріали міжнародної наукової конференції). – Ч.: Зелена Буковина, 2009. С. 63.

більшовиків, ніж німців»⁴. Власне, якщо на початку окупації вони були прийняті доволі дружелюбно, то вже на другий її місяць ставлення населення різко змінюється. Із подальшим просуванням німецьких та австрійських військ територіями України їхні стосунки з місцевим населенням ставали все більш напруженими: до Центральної Ради й уряду надходили численні скарги на свавілля союзницьких військ, особливо реквізиції продовольства і фуражу. Згідно спогадів очевидців у Хотівській волості, особливо в с. Гатному, за донесенням голови управи, німці «все забирають самоправно і без будь-якої плати, убивають і забирають свиней, поводяться дуже грубо і з погрозами». Вернадський згадує наступне: «Німці йдуть завойовувати, і їм же платять!.. У селах німці беруть все, платять – але без уваги на потреби населення»⁵. Оскільки нові союзники поводитися доволі агресивно, то дуже швидко населення втратило довіру до них. Особливістю було і те, що німецька армія відчувала себе в цих умовах чужорідним елементом, адже і мова і звичаї українського населення були абсолютно новими для них. Вернадський зазначає: «А в народі глухе незадоволення. Німці нерідко грубі – очевидно, і в їх середовищі роздратування: їх запросили, а тим часом вони наче серед ворогів. У селах, через які вони проходили, вони практично грабують, подекуди насилують жінок...»⁶. На початок цієї військової операції, вище німецьке командування мало погане уявлення про Україну, однак продовольча криза не залишила часу для вивчення цієї території та всіх складнощів її внутрішньополітичної ситуації.

Важливими були власне взаємини ЦР та нових союзників. Врятована австро-німецькими військами від більшовизму Україна зобов'язалася вивезти до Німеччини, починаючи з травня 1918 р., 60 млн. пудів (близько 1 млн. тон) продовольства, в тому числі пшениці, корму для худоби, гороху тощо. Однак з самого початку на перешкоді реалізації цих намірів стала криза посівної кампанії в Україні, викликана хаосом та безвладдям на місцях, відсутністю адміністративного апарату, нищенням селянами великих поміщицьких господарств тощо.

Таке становище змушувало німецьке командування запроваджувати на окупованих територіях України закони військового часу та смертної кари. Як наслідок, МВС УНР видало роз'яснення про неправомірність дій військової адміністрації союзників, а німецькі й австрійські військово-польові суди

⁴ Вернадський В. И. Дневники 1917-1921. – К.: Наукова думка, 1994.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

продовжували виносити смертні вироки щодо громадян УНР. Все це провокувало напруженість у відносинах між Центральною Радою та німецьким командуванням, яке все більше переконувалося в неієздатності влади УНР, та все більше розглядали варіанти заміни просоціалістичного уряду більш консервативним. Загалом же, Центральна Рада і РНМ УНР на посилення агресивності з боку союзних військ реагували негативно, але досить пасивно. Причини таких дій керівництва України були породжені кількома факторами. По-перше, ініціатором запрошення іноземних військ виступила українська сторона і тому мала терпляче чекати завершення їх «визвольної місії». По-друге, не були вироблені договірно-правові умови перебування німецько-австрійських військ в Україні. По-третє, німецьке військово командування швидко переконалося в нездатності керівництва УНР навести лад і спокій у краї власними силами. А без цього Центральні держави не могли реалізувати стратегічні цілі «хлібного миру»⁷.

18 березня генерал-квартирмейстер генерального штабу Е. Людендорф видав документ із промовистою назвою «Інструкція з управління окупованими територіями», яка спрямовувалася на стабілізацію становища в Україні. Зокрема, йшлося про розбудову місцевої адміністрації, як інструменту налагодження поставок продовольства. Однак, отримуючи донесення про затягування селянами весняного обробітку землі, він наказав вимагати негайного проведення весняно-польових робіт. Відтак, генерал Г. Айхгорн видав наказ про обов'язковий засів полів. Вже тоді для отримання продовольства він припускав можливість зміни Центральної Ради: «Отримаємо ми хліб від нинішнього уряду, який не може довго утриматися, чи від іншого – це байдуже»⁸.

Аналіз змісту промов переконливо доводить, що члени Центральної Ради не усвідомлювали всієї глибини конфлікту з німецьким командуванням. Завершити депутатам цю безплідну полеміку допомогли самі німецькі вояки, здійснивши неочікуване вторгнення до зали засідань, де розігралася хрестоматійно відома сцена з командою «Хенде хох!» і принизливим обшуком та арештом кількох українських урядовців. Власне, запланована окупантами зміна влади на свого прибічника Скоропадського, за німецьким сценарієм, була доволі пасивно сприйнята населенням і не викликала заворушень.

⁷ Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – К.: 2011. – 321 с.

⁸ Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4 т. – Т. II: Рік 1918. – К., 2009. С. 107.

Упродовж ночі основні державні установи були взяті під контроль загонами прихильників нової влади, які майже не зустріли збройного опору. Центральна Рада не проявила жодної волі до спротиву організаторам державного перевороту. Як наслідок, УЦР назавжди припинила своє існування⁹.

Розглядаючи становище німецьких і австрійських військових, варто відзначити, що німецькі та австро-угорські військові залоги розміщувалися практично в усіх містах й містечках України, мешканці яких мали змогу повсякденно спостерігати на вулицях вояків обох армій. «Німці, зголоднівши вдома, висіли юрбами над вітринами крамниць з їстівними припасами, де виставлені були смажені поросята, гуси, качки, кури, сало, масло, цукор і різні солодощі, і де все це можна було придбати без карток, за порівняно тоді ще низькими цінами. На базарах вранці німці особливо охоче купували сало. Вони жадібно жували величезні шматки смачного малоросійського сала: великою була, вочевидь, потреба організму в жирах, від нестачі яких давно вже страждала вся Німеччина» – згадував про німецьких вояків у Києві очевидець¹⁰. Таким чином, німецька армія, яка мала допомогти вирішити продовольчу проблему, фактично сама потребувала великої кількості харчових продуктів, тому на українське населення впало завдання забезпечення окупаційних військ усім необхідним.

«Німецькі війська, які ми побачили на Київському вокзалі, були мало схожі на тих хвацьких манекенів, які в мирний час займалися маршуванням на вулицях Берліна. Вигляд вони мали обвітрений, стомлений і виснажений» – саме так описував у книзі київських спогадів про вступ 1 березня 1918 року німецької армії до Києва юрист, а згодом відомий діяч еміграції, Олександр Гольдневейзер¹¹. На Східну компанію відправляли солдат, від яких не було великої користі в наступальних операціях на Західному фронті. Власне, можна було побачити, що і цих окупаційних військ – не дивлячись на початкову чисельність у близько півмільйона солдат – не вистачало для широкомасштабної військової окупації, і зосереджувалися ці війська в основному у містах та біля залізничних колій.

Як зазначали німецькі мемуаристи, перебування кайзерівських військ в Україні не минуло для них безслідно: «Дивізії, щойно перекинуті на захід зі

⁹ Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – К., 2011. – 321 с.

¹⁰ Ковальчук М. Перша світова війна і Українська держава Гетьмана П. Скоропадського 1918 року. Частина 1. / *Київська старовина*, 2008, № 2. С. 30-61.

¹¹ Там само.

сходу, погано бились в умовах боротьби на Західному фронті. До мене доходили дуже неприємні відгуки про них, – згадував Е. Людендорф, – незважаючи на нестачу людей, поповнення з військ зі Східного фронту приймалися дуже неохоче. Дух їх був незадовільний, і вони справляли поганий вплив на товаришів»¹². На думку генерала Гофмана (начальника штабу німецького Східного фронту), війська були розбещені спокусами, яких вони зазнали у вигляді хабарів, та більшовицькою пропагандою. До того ж, з України впродовж окупації був виведений й без того нечисельний контингент вояків молодшого призовного віку, внаслідок чого тут залишалися старші за віком солдати.

Більше того, окупаційні війська опинилися на територіях, охоплених революційним хаосом та економічною анархією. Вони поступово втрачали дисциплінованість і заряджалися ліворадикальними політичними ідеями. Замість чинника стабільності на окупованих територіях вони самі поступово перетворювалися на небезпеку для своїх держав.

Проблемою було і нечітко визначене становище Гетьманату та його повна залежність від німецького вищого командування: формально Гетьманат отримав суверенний статус, однак німцями розглядався як «фікція дружньої держави». Це обумовлювалося військово-політичною гегемонією Німеччини, становищем Гетьманату в якості сателіта одного з блоків світового протиборства. Часто на засіданнях уряду розглядали доповіді, скарги міністрів про втручання німців і австрійців у внутрішні функції української адміністрації¹³. Під тиском німців для них були залишені старі ціни на перевезення 60 млн пудів збіжжя, хоча в Україні вони були значно підвищені. Таким чином, Гетьманат офіційно був незалежною державою, однак німецька влада розглядала його як формальну одиницю, повністю залежну від окупаційної влади.

Нерівноправний характер відносин гетьманату з Центральними державами був обумовлений засадами «східної» політики Німеччини. Реалізація цілком прагматичних потреб німецько-австрійського блоку привела до ігнорування інтересів України, нерівноправних методів проведення товарообміну. Із перших днів роботи уряду протоколи засідань рясніють доповідями міністрів про самочинні експропріації німецькими й австрійськими військами продовольства, фуражу, промислової сировини,

¹² Там само.

¹³ Мироненко О. Німецько-австрійська окупація // Українське державотворення: Словник-довідник. – К., 1997. С. 330-332.

транспортних засобів, ще на початку Східної військової експедиції (лютий 1918 року). Таке панівне становище військової влади Четвертного союзу пояснюється і тим, що Українська держава не мала своїх військових загонів. Тому, коли гетьман прагнув сформувати українську армію, союзники різко виступали проти, адже незалежна від їхнього впливу військова сила несла у собі потенційну загрозу.

Окремо потрібно розглядати політику німецького командування в Україні: головною метою їхнього перебування на даних землях виступала реквізиція з України продовольства, задля чого вони і проводили свою східну політику. І якщо на початку окупанти розглядали цю територію як можливого незалежного союзника, то згодом – як повністю підвладні землі. Внаслідок поступового розуміння того, що Німеччина зазнає поразки в війні, інтерес до «східного питання» отримав другорядну роль. Цікаво, що німці у досягненні своїх цілей діяли випробуваним методом «батога і пряника»: вони пропонували вирішити питання про нагородження німецькими орденами прем'єр-міністра, групи міністрів та учасників переговорів з української сторони. Згодом «заохочувальні» нагороди були вручені керівникам Української Держави П. Скоропадському і Ф. Лизогубу під час їх офіційних візитів до Німеччини. І в той же час німцями жорстоко придушувались численні повстанські рухи проти гетьманської влади.

Як наслідок, населення окупованих територій гостро виступало проти нових окупантів: влітку 1918 року окремі райони Київщини, Поділля, Катеринославщини, Херсонщини, Полтавщини виявилися охопленими вогнем повстань. Найбільшого розмаху досягло Звенигородсько-Таращанське повстання на південній Київщини (у червні-липні 1918 року). Чисельність повстанців сягала 15 000 бійців, організованих в полки й курені (батальйони). Ось як описував очевидець становище в охопленому повстанням районі: «У селян був страшенний підйом. Під Звенигородкою зібралося близько п'ятнадцяти тисяч озброєного люду; при потребі можна було викликати ще два рази по стільки ж; була артилерія. Кожне село являло собою озброєний табір»¹⁴. Всі повстання жорстоко придушувалися окупаційними військовими підрозділами.

Складним було внутрішньо-політичне становище Гетьманщини, позаяк було дуже багато незадоволених режимом гетьмана, особливо його аграрною

¹⁴ Дорнік В., Карнер С. Окупація України 1918 року: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки (Матеріали міжнародної наукової конференції). – Ч.: Зелена Буковина, 2009. С. 145.

політикою, а в цей же час сильних позицій набирали соціалісти, які підривали консервативний режим гетьмана та користувалися доволі великою популярністю серед селянства. Відчувалася сильна опозиція до окупаційного режиму, зокрема це яскраво проявилось у вбивстві головнокомандувача німецької армії Германа фон Айхгорна, якого 30 липня 1918 року вбив лівий есер Борис Донський. Не дивлячись на таку акцію внутрішньої опозиції, німецьке командування відреагувало відносно спокійно, що пояснюється тим, що воно зосередило свою основну увагу на Західному фронті та внутрішніх суперечностях. Скоропадський згадував: «Свідчення про незадоволення серед крайніх лівих українських партій все більш і більш ясно вимальовували картину підготовки повстання»¹⁵. Таким чином, влада Скоропадського трималася виключно на німецьких та австрійських багнетах.

Деяко іншою була позиція австро-угорського командування щодо українського питання. Австро-Угорщина була набагато більше ангажована в українську проблему, ніж Німеччина. Ухвалюючи рішення про військову допомогу Україні німецьке командування спочатку розраховувало обійтися власними силами, проте змушене було запросити й Австро-Угорщину. Двоїста монархія не мала такої військової потуги як Німеччина і тому опинилася в ролі молодшого партнера¹⁶.

«Природно, що найвищі керівники Австро-Угорщини зовсім не бажали зміцнення української державності і не вірили в перспективу її розбудови. Зокрема, начальник австрійського генерального штабу А. Арц не виключав, що «гетьманство залишиться як коротке інтермеццо». Тому гетьманство є тільки перехідною стадією. Не дивлячись на розбіжності в поглядах на українське питання, реакція різних владних центрів Німеччини на зміну правління в Україні загалом була спокійною»¹⁷.

Окремо потрібно виділити продовольче питання. З розрахунку на душу населення, отримані Німеччиною й Австро-Угорщиною з України запаси продовольства не були надто значними. У Берліні й Відні розраховували отримати значно більше, на перешкоді чому стали загальне скорочення посівної площі в Україні та збройний опір населення. Міністр закордонних справ Німеччини К. Гельферіх згодом визнав, що суттєво полішити продовольче становище Німеччини за рахунок

¹⁵ Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. С. 183.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Див.: Ковальчук М. Перша світова війна і Українська держава Гетьмана П. Скоропадського 1918 року. Частина 1. / Київська старовина, 2008, № 2. С. 30-61.

України фактично не вдалося. Та, в будь-якому разі, отримане з України продовольство допомогло Центральним державам прогнати ще якийсь час власне населення й військо¹⁸. Від самого початку Східної кампанії Центральні держави й УНР в офіційних публічних деклараціях подавали її як дружню допомогу у звільненні України від більшовицької анексії. Українська сторона цієї позиції дотримувалася весь час перебування іноземних військ на її території.

«Під кінець 1918 року стало зрозуміло що Четвертий союз програє війну. Деморалізовані і пригнічені звістками про події на батьківщині, війська Центральних держав переживали в Україні не найкращі часи й готувалися до евакуації. Ще в середині жовтня 1918 р. австро-угорське командування розпочало транспортування своїх військових частин з України (на цей час тут перебували 7 піших і 4 кінних австро-угорських дивізій силою в 93 тис. офіцерів і вояків). Австро-угорські війська стрімко розкладалися, втрачаючи не лише боєздатність, але й ознаки дисциплінованості. Не в кращому стані перебували й німецькі частини. Відразу ж після початку антигетьманського повстання німецьке командування приступило до виведення своїх військ з України. 16 листопада командувач німецьких військ в країні генерал Кіркбах видав наказ офіцерам і воякам зберігати нейтралітет у громадянській війні, що охопила Україну; того ж дня перший потяг з німецькими вояками вирушив на захід. Повернення додому, на батьківщину – ось що тепер найбільше цікавило німецьких офіцерів і вояків. Бажаючих проливати кров в охопленій повстанням Україні знайшлося мало»¹⁹.

Підводячи підсумки, варто підкреслити що німецько-австрійська окупація носила своєрідний характер: це не була окупація в традиційному розумінні поняття, однак вона мала свій потужний військовий вплив на території України та фактично визначала її політичний розвиток. Саме становище німецької та австро-угорської армій було досить таки складним, адже не маючи підтримки з боку населення вони постійно відчували внутрішнє незадоволення, до того ж саме населення було для них незрозумілим за своїм менталітетом. В Україні була сильна опозиція щодо перебування військ

¹⁸ Там само.

¹⁹ Див.: Ковальчук М. Перша світова війна і Українська держава Гетьмана П. Скоропадського 1918 року. Частина 1. / Київська старовина, 2008, № 2. С. 30-61. Також: Дорнік В., Карнер С. Окупація України 1918 року: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки (Матеріали міжнародної наукової конференції). – Ч.: Зелена Буковина, 2009. С. 171.

Четвертного союзу на її території, що позначилося на постійних заворушеннях серед населення і вилилося у низку повстань проти окупаційних військ. Головною метою перебування військ Четверного союзу в Україні було «викачування» продовольства до Німеччини, однак прийшовши в країну, окупанти зіштовхнулися тут зі складною політичною ситуацією та внутрішніми негараздами. Внаслідок постійних суперечностей, можливість існування встановленої за сприяння німецького командування Гетьманської держави та продовольча допомога обом імперіям забезпечувались лише завдяки військовій силі. Однак, населенням Української держави ці союзники сприймалися як ворожі елементи, тому знайти певний компроміс між консервативними провідниками Німецької та Австро-Угорської монархії та соціально неоднорідним населенням України так і не вдалося. Відповідно, навіть самі німецькі війська усвідомлювали своє тимчасове перебування на нашій території, і коли завершилась Перша світова війна німецько-австрійські війська швидко евакуювалися з українських теренів.

MA in History Viktoriia Khoma (Chernivtsi, Ukraine)

Features of the German-Austrian Occupation in Ukraine in 1918: Author's Introduction

This article, based on a comprehensive analysis of the literature and primary sources, provides a general overview of the situation of the occupying German-Austrian army. The main attention is paid to the peculiarities of the occupation regime and its interaction with the local population. The attitude of the German and Austrian high military command to the Ukrainian hetman institutions, as well as the attitude of the local population to the German and Austrian occupation contingents, is characterized.

Key words: occupation, allies, Hetmanate, Ukrainian State (1918), requisition.

магістр історії Вікторія Хома (Черновці, Україна)

Особенности немецко-австрийской оккупации в Украине в 1918 г.: авторская интродукция к изучению проблемы

В данной статье, исходя из комплексного анализа литературы и первоисточников, проводится общий обзор положения оккупационной немецко-австрийской армии. Основное внимание обращено на особенности оккупационного режима и его взаимодействие с местным населением. Охарактеризовано отношение немецкого и австрийского высшего военного

командования к украинской гетманской власти, а также отношение местного населения к немецким и австрийским оккупационным контингентам.

Ключевые слова: оккупация, союзники, Гетманат, Украинская Держава, реквизиция.

магістр історії Вікторія Хома (Чернівці, Україна)

Особливості німецько-австрійської окупації в Україні у 1918 році: авторська інтродукція до вивчення проблеми

У пропонованій статті, виходячи з комплексного аналізу літератури та джерел, проводиться загальний огляд становища окупаційної німецько-австрійської армії. Основну увагу звернено на особливості окупаційного режиму та його взаємодію з місцевим населенням. Охарактеризовано ставлення німецького та австрійського вищого військового командування до української влади, а також ставлення місцевого населення до німецького та австрійського війська. Окрему увагу приділено співвідношенню соціально-побутового та правничо-економічного чинників.

Ключові слова: окупація, союзники, Гетьманат, Українська Держава, реквизиція.

* **Хома Вікторія Степанівна** - магістр історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Дослідник побутового аспекту комбатантів Першої світової війни. E-mail: vikaomahistory@gmail.com.